

MU'TEZİLE SORUŞTURMASI

M. Sait ŞİMŞEK*

1. *İslam tefekkür ve ilim tarihindeki rolü itibariyle Mu'tezile hakkında neler söylenebilir?*

İslam tefekkür tarihinde birçok mezhepten söz edilir. "Ümmetim yetmiş üç fırkaya ayrılacaktır" şeklindeki rivayetten dolayı -bu rivayetin sıhhati konusunda farklı görüşler ileri sürülse de- fırkaları konu alan kitaplar genelde yetmiş üç fırkadan söz ederler. Ancak bu fırkalar içerisinde en kalıcı ve etkili olanları: Ehl-i Sünnet, Şîa ve Mu'tezile fırkalarıdır. Belki de, İslam tarihinin ilk dönem olaylarında adından çokça söz edilmesi ve Uman ve Yemen'de müntesiplerinin hâlâ devam etmesi sebebiyle Hâricî fırkasını da bu üç fırkaya ilâve etmek mümkündür.

Belirtmek gerekir ki, Mu'tezile'nin kimi görüşleri, günümüz bazı düşünürlerince de benimsenmektedir. Bu anlamda Mu'tezile'nin belli ölçülerde yaşayan bir mezhep olduğunu söylemek de mümkündür.

Kendi uzmanlık alanım olan tefsir bilimi açısından meseleye bakacak olursak, burada, Mu'tezilî olan Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* isimli eserinin re'y tefsiri üzerindeki etkisinden söz etmem gerekir. *Keşşâf*, muhtasar bir tefsir olmasına rağmen sadece Mu'tezile mezhebi müfessirleri üzerinde değil, Ehl-i Sünnet müfessirleri üzerinde de büyük bir etkiye sahiptir. Mesela Ehl-i Sünnet'in önemli müfessirleri arasında sayabileceğimiz Fahrüddîn er-Râzî, Kâdî Beydâvî, Nesefî, Ebu's-Suûd gibi müfessirler üzerinde Zemahşerî'nin büyük bir etkisi olmuştur. Bu müfessirlerin birçok âyetin tefsirinde *Keşşâf*'ta anlatılanları aynen naklettikleri görülmektedir.

2. *Mu'tezile'nin, fikrî bir hareket olarak zuhuru ve ekolleşmesinde tercüme hareketlerinin payı olmuş mudur? Olmuşsa hangi orandadır?*

Şayet bu soruyla, "Tercüme hareketi olmasaydı, Mu'tezile ortaya çıkmazdı" demek isteniyorsa, hayır. Mu'tezile'nin ortaya çıkışı tercüme hareketinden öncedir. Mu'tezile'nin kökenleri, Vâsıl b. Atâ ile Hasan-ı Basrî arasında cereyan ettiği söylenen olaydan da öncedir. Hz. Osman'ın öldürülmesiyle Müslümanlar arasında büyük günah konusunda farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Mu'tezile'nin çıkışını bu olaya kadar götürmek mümkündür. Ama tercüme hareketinden sonra Mu'tezile'nin kimi alanlarda bu hareketten etkilendiğini söyleyebiliriz.

Mu'tezile'nin ortaya çıkışını, Müslümanlar arasında cereyan etmiş olan Hz. Osman'ın öldürülmesi olayına kadar götürmek mümkün ise de, haddizâtında

* Prof. Dr. Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, simseksaid@hotmail.com

Mu'tezile'nin fikrî yapısı ve hedefi, Müslümanlar arasındaki fikrî çatışmadan çok, dışa yöneliktir. Dışarıdan İslam'a ve Müslümanlara yapılan saldırılara karşı koyma, bir anlamda Müslümanlara avukatlık görevi yapma daha çok Mu'tezilî kimselerin ilgilendikleri konular olmuştur. Kur'an-ı Kerim'in icazına dair yazılmış ilk eser Mu'tezile'nin ilk dönem büyüklerinden olan en-Nazzâm'a aittir. Bu da Mu'tezile'nin dışa yönelik olduğunu gösterir. Çünkü icaz/mucize gibi konular, Müslüman olmayanlara İslam'ı kabul ettirmek için işlenen konulardır.

Dışardan gelen fikirlerle uğraşanlar, onları reddetmek için uğraşsalar bile, bu fikirlerden belli oranda etkilenirler. Özellikle Allah'ın sıfatlarının te'vili ve benzeri konularda Yahudi ve Hıristiyan filozoflardan etkilenmişlerdir.

Bilindiği gibi tartışma konusu yapılan sıfatların başında Allah'ın kelâm sıfatı gelmektedir. Mu'tezile'nin hakimiyeti döneminde Ehl-i Sünnet âlimlerinden bazılarının yapılan işkence ve baskının sebebi de kelâm sıfatıdır. Mu'tezile kelamcıları, sıfatların Allah'ın aynı olmadıklarını; Allah'tan başka olduklarını ve bu nedenle de yaratılmış olduklarını söylüyorlardı. Ehl-i Sünnet âlimlerinden bir kısmı bu konuda kesin bir hüküm vermekten kaçınırken, bir kısmı da sıfatların yaratılmış olmadıklarını ve bu sebeple de Allah'ın kelâm sıfatı olan Kur'an-ı Kerim'in de yaratılmış olmadığını ileri sürüyorlardı. İşte bu meseleyle ilgili olarak Mu'tezilî âlimlerin dışa yönelik savunmalarını ve buna göre tavır alışlarını göstermesi bakımından Câhız'ın okuyucusuna yaptığı şu uyarı önemlidir: "*Sakın Hıristiyanların yanında yanılarak Kur'an'ın yaratılmış olmadığını söylemeyin! Çünkü onlar bundan, Hz. İsa'nın ilâh olduğu sonucunu çıkarırlar. Derler ki: 'Kur'an'da da Hz. İsa'nın Allah'tan bir kelime olduğu belirtilmektedir. Allah'ın kelâmı yaratılmış değilse, kelimesi olan İsa da yaratılmış değildir. Hz. İsa yaratılmış değilse, o da ilâhtır.'*"

Mu'tezile, Basra ve Kûfe çevrelerinde yayılmıştır ki o dönemde bu yöreler, Müslümanların farklı düşünce ve kültürlerle daha çok karşılaştıkları yöreler idi.

3. *Mu'tezile'nin, nassları anlama ve yorumlamada geliştirdiği yöntem ve katkıları konusunda neler söylenebilir? Bu husustaki verilerden, günümüz yöntem tartışmalarına bir açılım getirmek mümkün müdür?*

Günümüzde, özellikle Kur'an-ı Kerim'e tarihselci bir bakış açısıyla bakanlar, Mu'tezile'nin, Kur'an-ı Kerim'in yaratılmış olduğuna dair görüşlerinden hareketle onların da tarihselci bir bakış açısına sahip olduklarını ileri sürerler. Onlar, *Kur'an-ı Kerim yaratılmış olduğuna göre, onu, indirdi dönemin olayları şekillendirmiştir. Bu sebeple ahkâmı o günü bağlar, derler.*

Hemen şunu belirtelim ki, Mu'tezile, Kur'an-ı Kerim'in yaratılmış olduğunu söylerken asla hükümlerinin geçiciliğini kastetmiyordu. Bilâkis, Kur'an ahkâmı konusunda çok titiz idiler. Bilindiği gibi "*iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak*" onların beş inanç esaslarından biridir. Mu'tezile'nin ileri gelenlerinin bir çoğunun imamet (devlet başkanlığı) konusunda eseri vardır. Onlara göre, İslamî hükümlerin uygulanması için bir İslamî yönetimin iş başında olması farzdır. Bu anlamda Mu'tezile, modern İslamcılık akımının öncüleridir. Nitekim bazı araştırmacılar, günümüz İslamcılık akımının önderleri kabul edilen Cemâleddîn Afgânî, Muhammed Abduh ve Reşîd Rızâ'nın başını çektikleri akımı "neo-Mu'tezile" olarak isimlendirirler.

Ancak soruya genel bir cevap vermek gerekirse, şunu belirtmeliyiz ki, Kur'an-ı Kerim, ilâhî bir kelâmdır; lâfzıyla-manasıyla Allah'tandır. Bu sebeple diğer metinlere benzemeyen yönleri vardır. Diğer metinleri anlama ve yorumlama konusunda geliştirilen/geliştirilmekte olan anlama ve yorumlama metotları yerine, onu, Allah kelâmı olarak bilen ve İslam düşüncesinin içinde doğmuş olan farklı mezheplerin anlama ve

yorumlama metotlarına başvurmak gerekir. Bilhassa Mu'tezilî âlimlerin anlama ve yorumlama metotları ayrı bir önemi haizdir. Çünkü Mu'tezilî bilginlerin çoğu dilcidirler. Kuşkusuz bunu söylerken, Mu'tezilî bilginler ne söylemişlerse doğru söylemişlerdir, demek istemiyoruz. Ama günümüzde bazı konularda bir tıkanmayla karşı karşıya gelmişsek, bunun çıkış yolunu öncelikle İslam düşüncesi içerisinde çıkmış olan akımlarda aramamız gerekir diye düşünüyorum. Burada tıkanıklıkları gideremiyorsak, başka düşünce mensuplarının anlama ve yorumlamayla ilgili geliştirdikleri metodolojilere müracaat edebiliriz. Ancak kanaatimizce, anlama ve yorumlama konularında İslamî literatür, başkalarına ihtiyaç bırakmayacak zenginliktedir.

Burada şunu da belirtmek gerekir diye düşünüyorum: Anlama ve yorumlama, insanın kendi fitratında tabii olarak var olan bir şeydir. Bu konuda doğallıktan uzaklaşmamak ve kimi kalıplara hapsolmemek gerekir.

4. *Mu'tezile'ye mensup âlimlerin, amel bakımından Hanefî oldukları şeklindeki yaygın kanaate katılıyor musunuz? Şayet bu kabul doğru ise, buna tesir eden faktörler konusunda neler söylersiniz? (Hanefî mezhebinin, fıkhîta re'ycilerin öncüsü olarak bilinmesi ve istihsâna verdikleri önem, coğrafi faktör gibi).*

Mu'tezilî âlimlerin çoğunluğunun amelde Hanefî mezhebine bağlı oldukları doğrudur. Ancak onlara hâkim olan eleştirel bakış açısı sebebiyle diğer mezhep bağlarını ölçüsünde bir bağlılık aramamak gerekir. Fakat itikadî konularda ve özellikle Ehl-i Sünnet ile Mu'tezile arasında tartışmalı olan konularda Ebû Hanîfe gibi düşünmediklerini belirtmeliyiz. Haddizâtında bu konularda sonraki Hanefîler de Ebû Hanîfe'nin itikadî konulardaki görüşlerine bağlı kalmamışlardır. İmanın zayıflayıp kuvvetlenmesi ve amel-iman ilişkisi gibi bir iki mesele dışında Ebû Hanîfe tamamen Selefi olmasına rağmen, Hanefîler Mâturîdî olarak kabul edilmişlerdir.

Hanefî mezhebine bağlı oluşlarını soruda söz konusu edilen sebeplerin toplamına bağlamak gerekir.

5. *Mu'tezile'nin geliştirdiği akli tefekkür ile, özellikle Endülüs yöresinde gelişen kelâmî-felsefî akli tefekkür arasında benzerlik ve farklılıklar hususunda neler söylenebilir? Bu bağlamda Kelâm ve Felsefe arasında Mu'tezile'yi nasıl değerlendirmek uygun olur?*

Mu'tezile ile Endülüs'te gelişen kelâmî-felsefî akımı karşılaştırma konusunda söyleyebileceğim bir şey yok. Bu konuda yeterli bir bilgiye sahip değilim. İkinci soruza gelince, Mu'tezile, İslâm âleminde ilk kelâmcılar olarak bilinirler. Akla daha çok yer vermeleri nedeniyle Mu'tezilî âlimleri filozoflara daha yakın görenler olabilir. Fakat benim kanaatim o ki, Mu'tezile mezhebine bağlı âlimleri kelâmcılarla filozofların ortak noktaları dışında kalan meselelerde tamamıyla kelâmcı olarak değerlendirmek gerekir.

6. *Mu'tezile, bir fikir hareketi ve ekol olarak tarihteki rolünü oynamış ve inkıraza uğramış bir fenomen midir, yoksa bir şekilde bizzat temsilcileri aracılığıyla varlığını devam ettirmekte midir? Bu bağlamda, Mu'tezilî düşüncenin devamı olarak hangi fikirlerin ileri sürüldüğü söylenebilir?*

Mu'tezilî âlimlerin birçoğunun eserleri günümüze kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu anlamda Mu'tezilî fikir akımının temsilcileri aracılığıyla varlığını devam ettirdiğini söylemek mümkündür. Yaşayan bir Mu'tezilî mezhepten söz etmek mümkün olmamakla birlikte, Mu'tezile'nin kimi fikirlerinin Ehl-i Sünnet ismi altında devam ettiğini söyleyebiliriz.

Yaygın bir kanat olarak Ehl-i Sünnet'in Seleflilik, Eş'arîlik ve Mâturîdîlik olmak üzere üç kola ayrıldığı bilinmektedir. Özellikle Allah'ın sıfatlarının te'vili konusunda

Eş'arîlerle Mâturîdîler büyük ölçüde Mu'tezile'den etkilenmişlerdir. Ayrıca İslamcılık akımının da ilk öncülerinin Mu'tezile olduğuna daha önce dikkat çekmiştik.

Sonuç olarak günümüzde Ehl-i Sünnet ve Şîa ölçüsünde yaşayan bir Mu'tezilî mezhepten söz edemeyiz. Fakat Mu'tezilî âlimlerin kaleminden çıkan eserlerden birçoğunun gün yüzüne çıkarılmış ve araştırmacılarla düşünürlerin ilgisine sunulmuş olmasından hareketle, fikrî beslenmenin bir şekilde devam ettiğini söylemek mümkündür.

7. İslâm dünyasının kalkınması projesinde entelektüel boyut olarak Mu'tezilî düşüncelerin muharrik güç olması hakkında neler söylersiniz?

Eğer kalkınmadan kasıt, maddî alanda kalkınma, sanayi ve teknoloji alanında ilerleme ise, kanaatimce bunun dinî düşünce ile direkt bir ilgisi yoktur. Hiçbir ilgisi yoktur demek istemiyorum ama direkt bir ilgisi yoktur. Dinî düşünceyi asıl mecrasından uzaklaştırarak onu bu gibi konularda kalkınma ve ilerlemeye engel kılabilir yahut yine asıl mecrasından kopararak kalkınma ve ilerleme için motivasyon görevi yapar hale sokabilirsiniz. Bunu söylemek mümkün ama, dinî düşüncenin asıl görevi maddî alanda ilerleme yahut maddî ilerlemeyi engelleme değildir. Onun görevi, insan ile Allah, insan ile insan arasındaki ilişkileri düzenlemektir. Maddeyle ilişki, sadece hukuku ilgilendiren konularda söz konusudur.

İslâm âleminin maddî alanda ilerleme kadar, belki de bundan da önce, sosyal hayatına bir çekidüzen vermeye ihtiyacı vardır. Bu anlamda Mu'tezile'den büyük ölçüde yararlanmak mümkündür.